

UGent Human Rights Research Network

VOORBEREIDEND DOSSIER VOOR LEESGROEPBEGELEIDERS

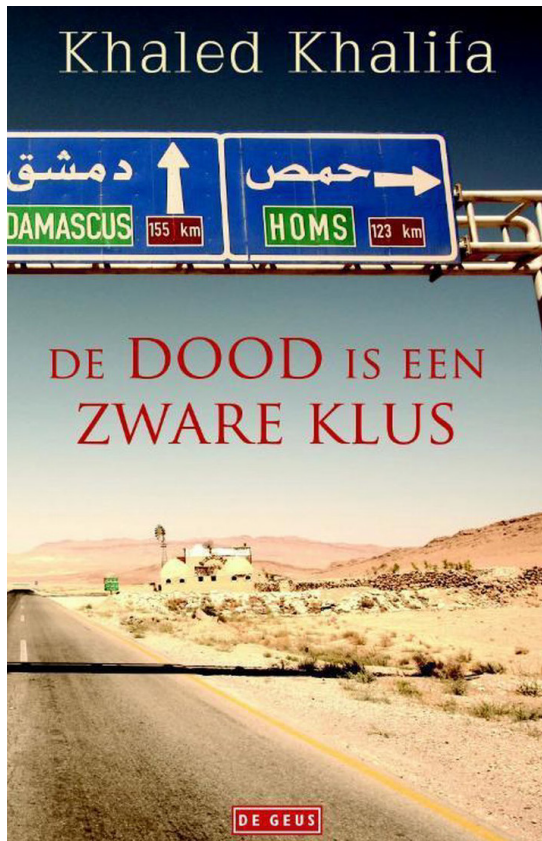
Brigitte Herremans

DE DOOD IS EEN ZWARE KLUS

Khaled Khalifa

Opzet

De bedoeling van de reeks waar dit dossier deel van uitmaakt, is leesgroepbegeleiders in Vlaanderen en Nederland hulpmiddelen aan te reiken voor de voorbereiding van leesgroepbijeenkomsten. Elk dossier is gewijd aan een belangwekkend literair werk waarin mensenrechtenthema's een prominente rol spelen. Het biedt achtergrond bij de auteur, de specifieke mensenrechtenthematiek die in het werk aan bod komt, en de literaire verwerking ervan. Op die manier wil het UGent Human Rights Research Network leesgroepbegeleiders op weg helpen om met literatuur over mensenrechten aan de slag te gaan.

Alle dossiers kunnen gratis worden gedownload in PDF-formaat op <https://hrrn.ugent.be/impact-projects/literatuur-en-mensenrechten/>.

Feedback is welkom bij de initiatiefnemers van dit project, prof. Eva Brems (eva.brems@ugent.be) en prof. Stef Craps (stef.craps@ugent.be).

Literatuur in het koninkrijk van stilte

Syrië werd lange tijd bestempeld als het koninkrijk van stilte. Na de machtsovername van Hafez al-Assad in 1970 ontplooidde zich een dictatoriaal regime dat burgers onderdrukte via veiligheidsdiensten, willekeurige arrestaties en staatscensuur. Toch was er altijd verzet van dissidenten en kunstenaars die de opgelegde zwijgcultuur probeerden te doorbreken. Zo omzeilden schrijvers de staatscensuur en uitten ze hun kritiek op de wanpraktijken van het Assad-regime veelal via symbolisch taalgebruik. Toneelschrijver Sa'adallah Wannous deed dit bijvoorbeeld via allegorische verhalen of het opvoeren van historische figuren.

Toen Bashar al-Assad in 2000 zijn vader als president opvolgde, sluimerde het vooruitzicht van voorzichtige democratisering. Al werd die hoop snel in de kiem gesmoord, toch uitte een aantal schrijvers zijn kritiek openlijker. Romanschrijvers zoals Khaled Khalifa, Rosa Yassin Hassan en Samar Yazbek sneden beladen thema's aan zoals de repressie van veiligheidsdiensten en het massale politieke geweld. Ook romanschrijver Mustafa Khalifa en dichter Faraj Bayraqdar getuigden openlijk over hun ervaringen van gevangenschap en gevangenschap en lagen mee aan de basis van

het genre van gevangenisliteratuur: literair werk over politieke detentie. Op die manier trachtten schrijvers de gedwongen stilte te doorbreken en wendden ze literatuur aan als een vorm van memorialisering, om het vergeten tegen te gaan.

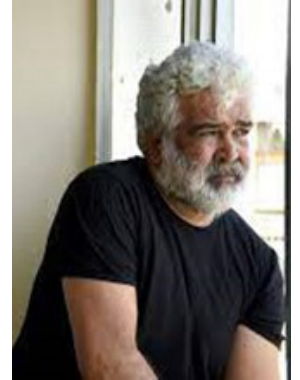
De opstand van 2011 wakkerde de hoop op een transitie naar democratie opnieuw aan en stimuleerde dissidenten en kunstenaars hun kritiek nog explicieter te uiten. Het optimisme week echter gauw door het ongebreidelde geweld van het Assad-regime, de radicalisering van de opstand en de opkomst van de Islamitische Staat, factoren die de revolutie tot een burgeroorlog transformeerden. Net als andere kunstenaars worstelden schrijvers met de omvang en complexiteit van het geweld. Voorts wisten ze niet hoe uiting te geven aan traumatische ervaringen van blootstelling aan extreem geweld en ontheemding. De meeste Syrische schrijvers ontvluchtten hun land en zetten het schrijverschap voort in de diaspora. Een groot deel van de literaire werken van het afgelopen decennia belicht de desintegratie van het land en maakt slachtoffers zichtbaar, om hen te onttrekken aan de vergetelheid.

Installatie 'Mute', gerechtsgebouw Koblenz, al-Khatib proces, Khaled Barakeh, 2019

Het oeuvre van Khaled Khalifa en *De dood is een zware klus*

Khaled Khalifa (1964) is een Syrische romanschrijver en scenarioschrijver die in Syrië faam maakte in de televisiewereld. Khalifa is geboren in een dorp bij Aleppo, een stad die hij vaak in zijn boeken opvoert. Hij studeerde rechten aan de universiteit van Aleppo, waar hij ook gedichten schreef en deel uitmaakte van een jonge generatie schrijvers. Na zijn studies waagde hij de sprong naar de artistieke wereld en legde hij zich eerst toe op het schrijven van scenario's. In 1993 publiceerde hij zijn eerste roman, *Haris al-Khadi'a* (De bewaker van het bedrog). Na de publicatie van zijn tweede roman, *Dafatir al-Qurbat* (De notitieboekjes van de zigeuners), in 2000 stuitte hij op tegenstand van de Unie van de Arabische schrijvers, die het boek gedurende vier jaar bande omwille van zijn kritiek op de Ba'athpartij. Toen hij de massamoorden van het regime in 1982 in Hama hekelde in *De poorten van het paradijs* (2006), kwam hij ook in het vizier van het Assad-regime. Dat verbood de verspreiding van de roman. Al ondervond Khalifa de repressie van het regime aan den lijve en werd hij na 2011 het slachtoffer van het geweld van regimegezinde milities, toch weigert hij zijn land te verlaten. Ondanks de eenzaamheid en de desintegratie van zijn land, kan hij zich geen leven in de diaspora voorstellen. Enkel in Syrië kan hij zijn leven leiden en zijn verhalen sprokkelen.

Khaled Khalifa, © Yamam Alshaar

Via literatuur wil Khalifa een antwoord bieden op onrecht. Repressie is een centraal element in zijn oeuvre, dat de impact van autoritarisme belicht en ook blootlegt hoe het conservatieve tendenzen in de maatschappij in de hand werkt. De romans *De poorten van het paradijs* en *Er zijn geen messen in de keukens van deze stad* behandelen de politieke en psychologische gevolgen van de strijd van het regime tegen dissidente individuen en hoe burgers elkaar onderdrukken. Met de publicatie van *De poorten van het paradijs* wilde hij een blinde vlek in de officiële geschiedschrijving ontbloten en de verdrukking van de herinnering aan dat geweld tegengaan. Een tweede centraal element in zijn oeuvre is het lot van gewone burgers die onder de constante dreiging van geweld leven en elke vorm van vrijheid ontberen. In al zijn romans legt Khalifa een bijzondere interesse aan de dag voor de diverse vormen van geweld - door het regime, radicaal jihadistische groeperingen, het patriarchaat - waaraan Syrische burgers ten prooi vallen. Daarnaast belicht hij de realiteit van collectieve traumatisering.

In *De dood is een zware klus* komen die twee centrale elementen in zijn schrijverschap ook terug. Khalifa brengt het verhaal van een gruwelijke tocht van twee broers en een zus die oorlogsgebied doorkruisen om hun vader te begraven. Ondanks alle tegenslagen tijdens de reis met het uiteenvalende lijk wil de protagonist Boelboel, een van de broers, de onderneming tot een goed einde brengen. Aan diens sterfbed had hij zijn vader Abd al-Latief immers beloofd hem in zijn ouderlijke dorp Anabiya te begraven zodat "zijn beenderen eindelijk naast de as van zijn zuster Layla zouden rusten" (p. 1). Abd al-Latief had de afgelopen drie jaar in de belegerde stad S. doorgebracht met zijn nieuwe echtgenote Nevine, ver weg van zijn kinderen. Aan het einde van zijn leven smokkelden rebellen de stervende man naar Damascus zodat hij zijn laatste dagen bij Boelboel kon doorbrengen. De belofte aan zijn vader breekt Boelboel echter snel zuur op. In tegenstelling tot zijn vader sloot hij zich niet

aan bij de revolutionairen, maar koos hij voor een veilig bestaan in een regimegezinde wijk in Damascus. Nu moet hij zijn voorzichtige levensstijl opgeven en naar door rebellen gecontroleerd gebied reizen, met het risico voor een opstandeling te worden aanzien. Bovendien moet hij de hulp inroepen van zijn broer en zus, van wie hij vervreemd raakte. Tot slot is deze missie in volle burgeroorlog gekkenwerk. De tocht van een 400-tal kilometer - die normaal een vijftal uur duurt - sleept meer dan drie dagen aan omwille van het geweld, checkpoints en corruptie.

Al is hij sterk begaan met de situatie in Syrië, toch had Khalifa oorspronkelijk niet de intentie over de oorlog te schrijven. Over ingrijpende gebeurtenissen schrijft hij liever met wat afstand, zoals hij dat deed in zijn meest recente roman over de Armeense genocide *Lam yusalli alayhim ahad/Niemand bidt voor hen* (2021). Nadat hij in 2013 werd gehospitaliseerd na een hartaanval en zijn leven even aan een zijden draadje hing, besloot Khalifa toch over het conflict te schrijven. Hij werd verteerd door schuldgevoel omdat hij de beste medische zorg kreeg terwijl burgers in Jobar, een belegerde wijk vlakbij, de meest essentiële basisproducten ontbeerden. Vanuit zijn ziekenhuisbed was hij getuige van de vernieling en bombardementen op naburige stadswijken onder controle van de rebellen. Na een initiële periode van beschietingen op demonstraties en grootschalige arrestaties was het regime in 2012 immers overstapt op bombardementen op burgerinfrastructuur en belegeringen van steden om burgers op de knieën te krijgen en gebied te herwinnen op de rebellen. De revolutie was ten grave gedragen, want ook aan de kant van de opstandelingen was er een gestage radicalisering, die leidde tot de opmars van de Islamitische Staat in 2014.

Jobar, © Alexander Kots / Komsomolskaya Pravda, AP, 2015

Tijdens zijn verblijf in het ziekenhuis daagde het Khalifa dat de dood overall is, en er geen veilige plek meer was: overall loerde het risico op bombardementen, verdwijningen en arrestaties om de hoek. De vraag die hem toen kwelde, was wat er met zijn lijk zou gebeuren mocht hij sterven. Hij betwijfelde of de begrafenis waardig zou verlopen nu de dood zo'n banale gebeurtenis was geworden. Zoals de verteller van *De dood is een zware klus* opmerkt: "In de dood was iedereen voor het eerst gelijk. Ceremonies en rituelen hadden geen betekenis meer. Armen en rijken, hoge officieren en berooide huursoldaten, strijders en leiders van gewapende falangistische milities, willekeurige en anonieme doden, allemaal werden ze naar hun graven gedragen in sobere, beklagenswaardige rouwstoeten. De dood was geen emotionele gebeurtenis meer, maar een verlossing die jaloezie wekte bij de levenden" (p. 9).

Mensenrechten in *De dood is een zware klus*

Doorheen de roman komen mensenrechtenschendingen aan bod waaraan Syrische burgers worden blootgesteld: verdwijningen, gevangenschap, foltering, belegeringen, bombardementen op burgerinfrastructuur en seksueel en gendergerelateerd geweld. Veel van deze schendingen zijn niet nieuw; ze maken deel uit van het autoritaire systeem van het regime. Hieronder wordt een aantal van de meest systematische mensenrechtenschendingen uiteengezet en wordt beschreven hoe Khalifa die in *De dood is een zware klus* belicht.

Arbitraire detentie

De angst voor arbitraire detentie zit er bij de Syrische bevolking al decennia stevig in. Aan de hand van een fijnmazig netwerk van veiligheidsdiensten en informanten worden burgers continu in de gaten gehouden en geïntimideerd. Van 1964 tot 2011 gold de noodwet op basis waarvan de autoriteiten tienduizenden politieke verdachten willekeurig arresteerden, folterden en zonder officiële aanklacht gevangen hielden. Al werd de noodwet bij de aanvang van de opstand opgeheven, toch zet het regime deze praktijken voort om zijn dominantie te behouden. Het viseert met name mensenrechtenactivisten, journalisten en hulpverleners. Ook gewone burgers ontkomen niet aan deze praktijken, omdat ze verdacht worden van dissidentie of een familielid hebben dat zich tegen het regime keerde. Alle partijen die betrokken zijn bij het geweld in Syrië maken zich schuldig aan willekeurige arrestaties en martelpraktijken.

Saydnaya detentiecentrum, © DigitalGlobe, 2016

Ook in de roman wordt duidelijk hoe wijdverbreid de praktijk van arbitraire detentie is en hoezeer burgers eraan bloot staan. Zo worden Hussein, Boelboel en Fatima vastgezet na een controle aan een regimecheckpoint omdat blijkt dat hun vader al meer dan twee jaar door verschillende afdelingen van de veiligheidsdiensten wordt gezocht. Ze belanden in een cel die tot de nok gevuld is met meer dan twintig mensen van verschillende leeftijden, onder wie een vrouw van boven de zeventig die openlijk over haar sympathie voor de revolutie spreekt en een jongen met een geamputeerde hand die het land probeerde te ontvluchten maar opgepakt werd omdat hij afkomstig is uit Homs, de zogenaamde hoofdstad van de revolutie (p. 38). Pas na een omslachtige procedure waarbij ze urenlang worden geïntimideerd en smeergeld moeten betalen aan de veiligheidsdiensten, wordt het lijk vrijgegeven. Als ze bijna bij Anabiya zijn aangekomen, worden ze tegengehouden door jihadistische strijders. Opnieuw hangt hen de dreiging van een willekeurige arrestatie boven het hoofd. Strijders

halen Hussein en Boelboel uit het busje en leiden hen naar de shariarechtbank. In tegenstelling tot wat ze vrezen, is de shariarechter niet geïnteresseerd in hun familieverleden en de vroegere connecties van Abd al-Latief met de Baathpartij, maar verhoort hij hen over hun kennis van de islamitische regels (p. 200). Boelboel brengt het er niet goed van af en belandt in een cel met meer dan twintig andere gevangenen die allemaal ‘doodzonden hadden begaan’, zoals wijn drinken of de rituelen veronachtzamen (p. 208). Op voorwaarde dat hij de regels van de religieuze plichten leert, kan zijn oom hem vrij krijgen.

Foltering

De Syrische veiligheidsdiensten zijn berucht om hun martelpraktijken. Na 2011 voerden ze het gebruik van foltering in detentiecentra op, zowel om bekentenissen af te dwingen als om dissidenten te intimideren. Een voormalige forensisch fotograaf van de Syrische militaire politie verzamelde tussen 2011 en 2013 bijna 45.000 foto's van gemartelde lichamen. Onder de schuilnaam Caesar ontvluchtte hij het land met zijn archief, vastberaden om de misdaden van het regime bekend te maken. Zijn foto's werden geclassificeerd en geanalyseerd in een rapport dat honderden Syriërs in staat stelde om het lot van hun geliefden te achterhalen en dat ook gebruikt wordt door Europese gerechtelijke instanties voor de vervolging van oorlogsmisdaden. Rapporten van mensenrechtenorganisaties over grootschalige foltering van gedetineerden zijn schokkend. Zo documenteert een rapport van Amnesty International over het detentiecentrum Saydnaya hoe het uitroeingsbeleid aan massa's gedetineerden het leven heeft gekost. Gevangenen worden herhaaldelijk gefolterd, systematisch voedsel, water, medicijnen en medische zorgen ontzegd en in het ergste geval geëxecuteerd.

Tekeningen van Najah Bukai, gedetineerd in Saydnaya detentiecentrum

In de roman komt het thema verschillende malen aan bod, met name wanneer het over het lot van Haytham, de zoon van Nevine, gaat. Hij was arts en had gewonde betogers verzorgd. Samen met drie van zijn kameraden werd hij in de gevangenis van een veiligheidsdienst doodgemarteld. “Eén lid van elke familie moest een verklaring tekenen voor de ontvangst van het lichaam van hun zoon, waarin stond dat hij bij een ongeluk was omgekomen of aan een obscure ziekte was gestorven” (p. 177). Het lichaam van Haytham was vreselijk toegetakeld, hij was geëxecuteerd met een kogel achteraan in zijn hoofd en hij had geen vingers meer. Alle Syriërs zijn op de hoogte van deze praktijken en kennen wel iemand die aan foltering is blootgesteld. Boelboel verkiest niet te veel geloof te hechten aan de verhalen van diegenen die vrijkwamen omdat ze zo huiveringwekkend zijn. “De verhalen over de afschuwelijke martelingen die hij had gehoord, riepen nieuwe verhalen op in zijn herinnering. In zijn hart wist hij dat hij het zelf niet zou kunnen verdragen als ze hem met elektriciteitskabels zouden bewerken of zijn nagels zouden uitrukken, of als hij in een overvolle cel geen adem meer zou krijgen, of over rottende lijken zou moeten lopen” (p. 38).

Gedwongen verdwijningen

Meer dan 100.000 Syrische burgers zijn sinds 2011 vermist. Ofwel heeft het Syrische regime hen doen verdwijnen, ofwel zijn ze gekidnapt door Syrische gewapende groeperingen of de Islamitische Staat. Gedwongen verdwijning is een misdaad tegen de menselijkheid en wordt door de Verenigde Naties omschreven als “de arrestatie, gevangenhouding, ontvoering of elke andere vorm van vrijheidsontnemering door vertegenwoordigers van de Staat of door personen of groepen personen die optreden met de machtiging of steun van of bewillinging door de Staat, gevolgd door gevolgd door de

van de erkenning van de vrijheidsberoving of het verzwijgen van het lot van de persoon die is verdwenen of van de plaats waar hij zich bevindt, waardoor hij wordt onttrokken aan de bescherming van de wet.” Vele verdwenen en vermiste Syrische burgers zijn gedood, veelal in de detentiecentra van het regime, maar hun lot is onbekend. Familieleden proberen te achterhalen of ze nog in leven zijn, waar ze vastzitten, hoe ze om het leven kwamen en of ze de stoffelijke resten kunnen recupereren. Ook deze praktijk van verdwijningen is niet nieuw: reeds tijdens de massamoorden en politieke onrust in de jaren tachtig verdwenen duizenden Syrische burgers zonder een spoor achter te laten.

In de roman merkt Boelboel deze toename van verdwijningen gelaten op, zonder dat ze hem echt lijkt te raken: “er waren tienduizenden van wie niemand het lot kende” (p. 37). Hij lijkt er onverschillig voor te zijn, ook al is deze praktijk schering en inslag. “In de afgelopen vier jaar was de identiteit van mensen een ware catastrofe geworden. Duizenden mensen verdwenen zonder een spoor achter te laten, alleen omdat ze uit gebieden kwamen die werden beheerst door de oppositie. Omgekeerd

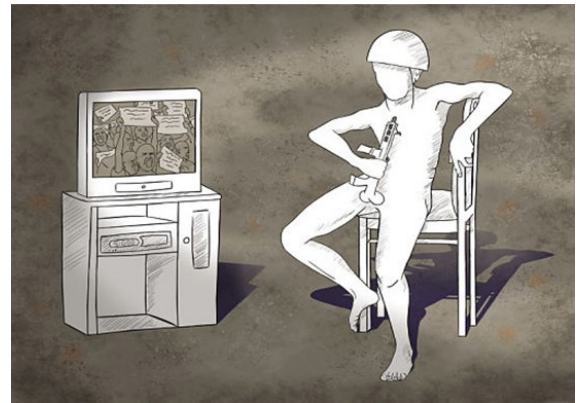

Actie van familieleden van verdwenen personen in Berlijn, © Syria Campaign, 2021

verdwenen er ook veel aanhangers van het regime in de wijken van de oppositie. Ontvoeringen, losprijzen, willekeurige arrestaties waren aan de orde van de dag en de represailles hadden een hoogtepunt bereikt. De bewegingen van de mensen werden zorgvuldig in de gaten gehouden. De kleinste fout kon onwaarschijnlijk grote gevolgen hebben” (p. 54).

Seksueel en gendergerelateerd geweld

Seksueel geweld komt op grote schaal voor in detentiecentra in Syrië, zowel tegen vrouwen als tegen mannen. Ook jihadistische groepen en de Islamitische Staat maken zich schuldig aan het gebruik van seksueel geweld als oorlogswapen, met de intentie om bepaalde etnische groepen te decimeren. Er rust echter een taboe op seksueel geweld. Vaak durven slachtoffers niet naar buiten met hun verhaal en brengen ngo's deze praktijken aan het licht. Vrouwen die dit geweld ondergingen, worden na hun vrijlating uit detentie bijvoorbeeld vaak verstoten en zo dubbel getraumatiseerd. In het al-Khatibproces in Duitsland, dat twee voormalige regimeleden veroordeelde voor foltering en misdaden tegen de menselijkheid in een proces onder het principe van universele jurisdictie, getuigden slachtoffers publiek over seksueel geweld.

Masturbation, Sulafa Hijazi

Ook in de roman wordt duidelijk hoe sterk er een taboe heerst op seksueel geweld, en hoe slachtoffers vaak elke vorm van hulp of mededogen ontberen. “In een poging de spanning te verlichten vertelde Fatima hun over haar schoonzus die een week daarvoor uit de gevangenis was ontslagen. Ze was ervan overtuigd dat het meisje door alle bewakers was verkracht en voegde eraan toe dat haar gezicht bleek was, dat ze nog maar de helft woog en dat haar haar was gemillimeterd. 's Nachts sprak ze wartaal. Hoewel Hoessein niet antwoordde, vervolgde Fatima haar verhaal en vertelde dat het meisje schurft had opgelopen en dat haar familie haar noodgedwongen in het kippenhok op het dak had moeten opsluiten. Haar verloofde had haar verlaten en de huwelijksgiften van de familie teruggevorderd” (p. 28).

Het recht op leven

Sinds de aanvang van het conflict zijn volgens de Verenigde Naties minstens 350.000 Syriërs gedood. De VN stopten met het bijhouden van de dodentol en geven toe dat het cijfer veel hoger ligt. Naar schatting meer dan 500.000 Syrische burgers werden sinds 2011 gedood. Ze kwamen om het leven door beschietingen bij demonstraties, bombardementen op burgerinfrastructuur zoals ziekenhuizen, scholen en huizen, aanvallen met chemische wapens, belegeringen, ontbering, foltering of executie. Alle oorlogvoerende partijen maken zich schuldig aan dodelijk geweld, maar het regime draagt de grootste verantwoordelijkheid voor de dodentol. Omwille van de internationale impasse en het Russische en Chinese veto in de VN-Veilighedsraad, is het onmogelijk om het conflict te beëindigen. Het gebrek aan duidelijkheid over de dodentol is erg problematisch en bemoeilijkt de inspanningen om rechtvaardigheid en rekenschap te bekomen.

De roman maakt duidelijk hoezeer het recht op leven met de voeten wordt getreden. Elke Syrische burger heeft te maken gehad met dodelijk geweld. Maar door de collectieve traumatisering en de ongeziene schaal van het geweld, is er nauwelijks nog plaats voor verhalen van individueel slachtofferschap. Wanneer Boelboel een angstaanval krijgt op de terugweg van het ziekenhuis, vertelt hij de taxichaffeur dat zijn vader een uur geleden in het ziekenhuis is overleden van ouderdom. “De chauffeur liet hem lachend weten dat een maand geleden drie van zijn broers en hun kinderen bij een bombardement waren omgekomen. Daarna zwegen ze want het gesprek was niet mee in evenwicht” (p. 11).

Literaire verwerking

Roadtrip met verschillende lagen geweld

De narratieve setting van een roadtrip door een verscheurd land, biedt het kader voor een vertelling die verschillende lagen van hedendaags, maar ook vroeger, geweld blootlegt. De onderneming evoceert de tocht van de familie Bundren in *Terwijl ik al heenging (As I lay Dying)* van William Faulker. Het gezin van de overleden Addie Bundren moet haar – conform haar laatste wil – begraven in haar geboortedorp in Mississippi. Tijdens de omzwervingen met het lijk worden de vader en zijn vijf kinderen blootgesteld aan natuurrampen, brand en geweld. Net als Faulkner gebruikt Khalifa een eenvoudig gegeven om een complexe vertelling te brengen waarbij meerdere perspectieven aan bod komen. De vertelling laveert tussen heden en verleden, met flashbacks van Boelboel naar pijnlijke episodes uit het verleden: van de zelfmoord van zijn tante Layla omwille van een gedwongen huwelijk, zijn pijnlijke jeugdherinneringen, zijn gevoel een mislukkeling te zijn tot de frustratie over zijn belofte aan Abd al-Latief. Het is een Syrisch *Inferno* waarin de controleposten (67 vermeldingen) van het regime, het Vrije Syrische Leger en jihadistische groepen centraal staan. Ze zouden symbool kunnen staan voor de poorten naar de verschillende lagen van de hel. Bij elke controlepost wordt de uiteengeslagen familie geconfronteerd met een nieuw gevaar waar de leden geen invloed op hebben en dat hen tegelijkertijd verbindt met andere Syriërs.

“Ze legden vijftig kilometer af in vier uur. De soldaten bij de drie controleposten behandelden hen coulant, toen ze het opgezwollen lijk zagen. Toen ze bij de laatste post toestemming kregen de militaire linie te passeren, kwam de hoop weer terug dat ze voor de avond in Anabiyya zouden aankomen. Onderweg waren de sporen van de gevechten duidelijk te zien: kapotte tanks, uitgebrande auto's, opgedroogde bloedvlekken. De huizen langs de weg waren verwoest en verlaten en in de verte doemden andere, uitgebrande huizen op. In

Brothers of the Gun (graphic novel), Molly Crabapple & Marwan Hisham

de straten van de kleine dorpjes bewogen hier en daar wat mensen en dieren. Verder waren ze bijna uitgestorven en het ochtendlijke leven riep enkel dood en verlatenheid op. Er reed een Double Cabin langs, vol met zwaarbewapende militairen. Ze sommeerden hen en de andere auto's te stoppen en de weg vrij te maken voor een konvooi trucks die tanks vervoerden. Ze durfden niet naar het konvooi te kijken. Hoessein ging naast een auto rijden die werd bestuurd door een man van in de zestig. Hij had zijn vrouw en dochter bij zich, die niet ouder kon zijn dan dertien. Achter hen stond een Pullman-bus stil, met passagiers die op weg waren naar Aleppo. Sommigen stapten uit om te roken. Hoessein knoopte een gesprek met hen aan. Hij wees naar Boelboel en Fatima en knikte instemmend bij hun woorden. Het ideale plaatje van mensen die op een afgelegen weg door een drama worden verenigd en proberen hun angst te verdrijven door wat met elkaar te babbelen” (p. 115).

Het is ieder voor zich; op solidariteit moeten ze niet rekenen. Slechts af en toe is er een meevaller, of een onverwacht gebaar van vriendelijkheid. ‘Verstrikt in de netten van het onbekende’, wanneer de twijfel over de zin van hun onderneming toeslaat, treffen ze aan een controlepost van het regiemeleger een soldaat die hen tipt dat zijn neef Hammada een controlepost van het Vrije Syrische Leger verderop bemant. Maar dat contact kan hen geen garantie op een veilige doortocht bieden. “Hoessein vroeg om zijn hulp bij het schrijven van een aanbevelingsbrief voor de volgende controleposten, waarin hij verklaarde dat hij hen kende, zodat ze zonder problemen konden doorrijden. Maar Hammada liet hun lachend weten dat zijn gezag niet verder reikte dan vijf meter. Elke militie had zijn eigen organisatie en zo'n brief zou kunnen uitlopen op een drama als die in handen van een vijandige militie viel. Op dat moment beseften ze dat ze op onbekend terrein waren gekomen” (p. 148). Dat blijkt ook verderop wanneer ze worden tegengehouden aan een controlepost door buitenlandse jihadisten. “Aan hun accent te horen waren het geen Syriërs. Een van hen was een Tunesiër die Hoogarabisch probeerde te praten” (p. 199). Ze zijn vreemden in hun eigen land, onderworpen aan de grillen van groepen die allemaal hun eigen project hebben voor Syrië.

Een existentialistische klus

Net als Sisyfus zijn rots de heuvel opduwde, torsen zij het lijk van hun vader zonder dat het enige betekenis heeft. Die existentiële strijd wordt ook weergegeven in de titel van het boek in het Arabisch, *Al-Mawt 'Amal Shaqq*, wat ook vertaald kan worden als *De dood is hard labeur*. De broers en zus werken zich uit de naad om de laatste, en in hun ogen zinloze, wens van hun vader uit te voeren. Over de dood heen kan Abd al-Latief zijn autoriteit laten gelden over zijn kinderen, al rust zijn wens op een gammele redenering: “Doden die bij hun dierbaren worden begraven, hebben meer rust dan anderen. Zij hebben geheime tekens, die de levenden niet begrijpen. Als Layla er niet was geweest en als Nevine niet had gewenst dat hij ver van haar zou sterven, had hij nooit gevraagd om in Anabiyya te worden begraven. Nevine wilde niet dat hij in hetzelfde graf als zij werd begraven, want dan zou hij een vreemde zijn tussen het graf van haar zoon en dat van haar man, zijn oude vriend Nadjieb al-Abdallah. Hij had haar meerdere keren gevraagd er nog eens over na te denken en hem toe te staan in haar buurt te blijven, want hij wilde in haar armen sterven, maar zij weigerde nog langer over het onderwerp te praten. Ze wilde niet alleen achterblijven, geen grafbewaakster worden” (p. 92). Omwille van deze weigering vraagt hij een bovenmenselijke inspanning van zijn kinderen, die zich bewust zijn van de absurditeit van hun onderneming maar niet ongehoorzaam durven te zijn.

Hun inspanningen blijken een maat voor niets, want Abd al-Latief wordt niet naast Layla begraven omdat zijn – gewapende - neef Kasim die de plak zwaait in Anabiya het lijk snel wil begraven. Bij het zien van zijn vaders graf moest Bolbol zijn woede onderdrukken. “Hij was niet in het graf van zijn zuster begraven. Zijn laatste wens was dus niet uitgevoerd en hij was ook niet bij zijn moeder of grootmoeder gelegd. Hij lag op een afgelegen plek, ergens in een uithoek van de begraafplaats. Hij had ver weg geleefd en moest dus ver weg begraven worden. Maar hij had tenminste een graf en het was niet niks om een graf te hebben” (p. 214).

Onthechte vertelstijl

De stijl die Khalifa hanteert, is afstandelijk en feitelijk. Hij probeert niet om een affectieve respons op te roepen bij de lezer door in te zoomen op de impact van het leed. Via cru taalgebruik en weinig verbloemde beelden over de omgang met lijken confronteert Khalifa de lezer met de trivialiteit van de dood in conflictgebieden. Syrische levens worden immers niet als erg waardevol beschouwd. Het slachtofferschap verdwijnt naar de achtergrond in de internationale berichtgeving, die het conflict grotendeels reduceert tot een strijd tussen het regime en jihadistische groepen. Door de toenevende onzichtbaarheid van hun ervaringen, slippen Syriërs weg uit de categorie van slachtoffers die empathie oproepen in de buitenwereld.

Ook Syriërs onderling hebben vaak weinig empathie voor het leed van andere burgers. Velen onder hen zijn afgestompt geraakt door de surrealistische overlevingsstrijd: “De zoektocht naar een lichaam was een moeilijke opgave geworden. Nadat ze het doodsbericht van hun zoon hadden gekregen,

waren de familieleden vaak gedwongen zelf in het oorlogsgebied op zoek te gaan naar hun lijken, die daar in massagraven lagen of waren verdwenen tussen de brokstukken van de vernielde gebouwen en de ijzeren karkassen van uitgebrande pantserwagens en artillerievoertuigen. Zelfs die verhalen hadden inmiddels hun glans verloren. Niemand vertelde ze meer. Het ergste aan de oorlog was dat er steeds onwaarschijnlijker dingen gebeurden en dat de meest dramatische verhalen normaal waren geworden” (p. 19).

Illustratie bombardementen Idlib, Molly Crabapple & Marwan Hisham, 2018

Door een onverschillige en vlakke protagonist neer te zetten, toont Khalifa dat mensen ten tijde van oorlog murw geslagen zijn en vaak in een half-comateuze toestand leven. Het lijken zombies die levend dood zijn en geen inbreng in hun lot hebben. Toeval lijkt belangrijker om te overleven dan rationele beslissingen: “Wanneer een passagier hem wegduwde en vóór hem de bus instapte, dan zei hij tegen zichzelf: Dat ik de volgende bus moet nemen is een goed teken, want misschien wordt deze getroffen door een explosie, of raakt hij betrokken bij een gevecht. Dan scheert de dood langs je, zonder dat je haar kunt vastpakken. In de oorlog is de dood blind en kan ze haar slachtoffers niet waarnemen” (p. 127).

Het lijk als metafoor voor een uiteenvallend land

Het uiteenvallende lijk van Abd al-Latief is een metafoor met verschillende dimensies. Enerzijds belicht Khalifa hiermee de banaliteit van de dood in tijden van conflict. Het respect voor de doden, die een gepast eerbetoon en dito begrafenis moeten krijgen, maakt deel uit van de waardigheid van een familie. Het niet-naleven van die plicht tast hun waardigheid en zelfbeeld aan. Anderzijds staat het rottende lijk voor de desintegratie van Syrië, een land dat uiteenvalt door het geweld van een steeds grotere groep daders die niet malen om de bescherming van burgers. Die vernieling is onomkeerbaar en alle pogingen om het land weer op de rails te zetten, zijn een farce: “Het lichaam was veranderd in een kadaver dat zelfs niet meer geschikt was voor een afscheidsceremonie” (p. 198).

Boelboel als symbool voor de twijfel

Via het personage van Boelboel belichaamt Khalifa de kleine, eenvoudige mens in oorlogstijd. Boelboel heeft niet de ambitie om de held uit te hangen of zich stoer voor te doen. Hij is geen revolutionair, al moet hij niets van het regime weten. Het portret van Assad in zijn huis moet hem beschermen tegen de veiligheidsdiensten in het geval van een huiszoeking. Boelboel hoort bij de ‘ramadiyeen’ of de grijzen, een pejoratieve term van aanhangers van de revolutie voor mensen die geen kant kiezen. Hij wordt verscheurd door angsten en spijt: over mislukte studies en relatie, zijn onvermogen voor zichzelf op te komen. Ondanks zijn pogingen om iets van zijn leven te maken, voelt hij zich verworpen en wordt zijn leven elke dag benauwder.

Khalifa maakt duidelijk dat Boelboels twijfel gerechtvaardigd is, dat de revolutie geen reden tot vreugde kan zijn. Door zijn afzijdigheid of marginaliteit is Boelboel de enige die ziet wat er zich afspeelt en daardoor ook een duidelijk oordeel durft te vellen: “Gedurende de winter van 2012 had hij zich voor het eerst weer afgevraagd wat de zin was van alles wat er in het land gebeurde. De beelden van de jonge, gesneuvelde demonstranten en van de massa’s die afscheid namen van de doden terwijl de kogels om hun oren vlogen, in schril contrast met de hysterie van de vele aanhangers die nog meer geweld van het regime eisten, hadden een diepe indruk op hem gemaakt. Hij had op regeringswebsites discussies gelezen van jongeren, die aan hun foto’s op Facebook te zien tot families uit de stad behoorden en het regime verweten dat ze Dera’a niet hadden platgebrand, waaraan ze cynisch toevoegden dat er niets mooier was dan steden met de grond gelijkmaken en tot aardappelvelden reduceren. De meeste aanhangers van het regime steunden deze ideeën over het platbranden van het hele land, van noord tot zuid. Ze juichten de slachtpartijen toe en leken een rotsvast vertrouwen te hebben in de overwinning. Hoewel er na vier jaar een einde aan die hoop was gekomen, eisten ze nog steeds dat de steden in brand werden gestoken en boven de hoofden van de inwoners werden verwoest. Daartegenover stonden andere groepen die op hun beurt eisten dat de aanhangers van het regime zouden worden verbrand en vermoord en die juichten als ze werden afgeslacht. Over deze dingen dacht Boelboel in stilte na en hij vroeg zich af wat ze moesten met een overwinning waar het bloed vanaf droop” (p. 208).

Foto's van Bashar al-Assad in Homs, © Reuters/Alamy

Transformaties ondanks een non-transitie

De verhoopde transitie bleef uit in Syrië: na de opkomst van IS en de militaire interventie van Rusland in 2015 was de revolutie begraven. Hiermee kwam ook een einde aan het transformatieve collectieve project dat veel Syriërs voor ogen hadden. Toch weten veel Syriërs ondanks alle ellende een nieuwe wending aan hun eigen leven te geven, of experimenteren ze met hun nieuwgevonden stem. Als ze hun stem tenminste niet helemaal verliezen, zoals Fatima kortstondig overkomt als gevolg van de helletocht met het lijk en het ophalen van de traumatische familieherinneringen (p. 203).

Fares Cachoux

Ook al slaagt Boelboel niet helemaal in zijn missie en durft hij het land niet te ontvluchten, toch voltrekt zich een transformatie in zijn leven. Boelboel (nachttegaal, klein vogeltje) komt als een ander mens terug van zijn tocht: hij neemt opnieuw zijn geboortenaam Nabiel (nobel) aan en weigert nog langer met Boelboel aangesproken te worden (p. 212): “Hij herinnerde zich nog hoe zijn naam was veranderd van Nabiel in Boelboel. Lamia was hem liefkozend Boelboel gaan noemen en in de eerste dagen van zijn isolement had hij het prettig gevonden dat de anderen dat ook deden. Hij vergat zijn oorspronkelijke naam en gebruikte hem nog maar zelden. Als hij hem in de officiële papieren zag staan, werd hij overvallen door een gevoel van vervreemding. De naam Nabiel suggereerde een evenwichtig mens met grote dromen. Boelboel klonk veel lichter en menselijker, vond hij. De laatste tijd had hij zelfs zijn verlangen om te dromen en plannen voor de toekomst te maken verloren. Zijn verlangen om de laatste wens van zijn vader uit te voeren was een test voor wat hij nog wilde doen met het weinige wat er nog van hem over was. Hij moest iets doen, zodat hij niet uiteindelijk in de grond zou wegzakken” (p. 114). Aan de hand van de transformatie van Boelboel maakt Khalifa duidelijk dat het individu een speelbal van hogere krachten is, maar in beperkte mate zijn zelfbeschikingsrecht kan uitoefenen.

Het risico van uitwissen

De familie van Layla doet verwoede pogingen om haar verhaal uit te wissen, omdat haar zelfmoord een schandvlek was. Door haar zelfgekozen, dramatische dood zorgde ze ervoor dat dat nooit zou gebeuren, dat haar verhaal zou voortleven, net als hun schaamte: “De geschiedenis van zijn zuster Layla was afgesloten en haar naam werd niet meer in de familie genoemd. Maar hoewel iedereen haar probeerde te vergeten, was haar levensverhaal te pijnlijk. Eensgezind probeerden ze de details te verdoezelen en de waarheid toe te dekken door denkbeeldige verhalen te verzinnen, waarbij ze zich baseerden op het principe dat je de anekdote die je wilt uitwissen, moet vervalsen en vervangen door andere anekdotes met een andere afloop. Voortaan zeiden ze dat Layla zelfmoord had gepleegd, omdat ze leed aan een ongeneeslijke vorm van lepra, zoals ze ook beweerden dat ze lelijk

was geweest en een aangeboren afwijking had verborgen. Het beeld van haar als een mooi meisje zou een waanidee zijn geweest. Uiteindelijk wint altijd het sterkste verhaal, maar de waarheid sterft niet, zelfs niet als haar stem zo zacht is, dat niemand hem kan horen. En zo bleef het helderste verhaal overeind: Layla als een heel mooi, sterk meisje, dat weigerde het vernederende leven dat de anderen voor haar hadden uitgekozen, te accepteren. Daarom had ze voor haar eigen dood gekozen” (p. 87). Toch blijft haar verhaal postuum voortleven en planten jongeren bomen met bloemetjes aan haar graf: “Zo bleef haar geschiedenis levend, ondanks de pogingen van de familie haar naam uit te wissen” (p. 206). Zoveel vrouwen herkennen zich in haar verhaal en haar strijd. Ook Khalifa hoorde veel verhalen van drama’s in rurale gemeenschappen op het platteland van Aleppo, waar de beloofde vrijheid voor meisjes uitbleef.

Dit drama en de gedwongen stilte over haar dood tekenden Abd al-Latief voor de rest van zijn leven. Toch slaagde hij er niet in om zich te onttrekken aan deze neiging tot veinzen en tot uitwissing van wat sociaal onaanvaardbaar is. Wanneer zijn favoriete zoon Hoessein zich aan hem onttrekt als tiener en revolteert tegen de levensstijl van zijn vader, verstoot hij hem: “Zijn vader had geen voorbeeldfunctie vervuld, zoals hij vaak had doen voorkomen. Dat ideaalbeeld vond hij belangrijker dan of het overeenkwam met de werkelijkheid” (p. 195). Wanneer Hussein het huis verlaat en in de afdeling voor drugsverslaafden van de gevangenis Adra belandt, zijn het zijn vrienden die zijn vrijlating bedingen. Zijn familie laat hem in de steek (p. 122). Hussein was hetzelfde lot beschoren als Layla: zijn familie probeerde hem uit te wissen. Khalifa toont hoe het doen alsof in Syrië niet alleen een gevolg is van de opgelegde cultstatus van het regime, maar ook zijn sporen nalaat in de sociale relaties.

Recensies

Miriam Vaz Dias, Hebban, 2018, Hoe oorlogsleed en familieled elkaar versterken in Syrië, <https://www.hebban.nl/recensie/miriam-vaz-dias-over-de-dood-is-een-zware-klus>

Oxfam, recensie *De dood is een zware klus*, 2018
<https://www.oxfamnovib.nl/blogs/dagelijks-leven/khaled-khalifa-de-dood-is-een-zware-klus>

Nadia Ismail, Columbia review, 2019, Review *Death Is Hard Work*,
<http://columbiajournal.org/review-death-is-hard-work-by-khaled-khalifa/>

David Ulin, Los Angeles Times, 2019, Khaled Khalifa's 'Death Is Hard Work' sheds light on life in the shadows of the Syrian War, <https://www.latimes.com/books/la-ca-jc-khaled-khalifa-death-is-hard-work-review-20190208-story.html>

Referenties en achtergrondinformatie

Journalistiek en algemene informatie

Association of Detainees and Missing of Sednaya Prison (ADMSP), Caesar Families Association, the Coalition of Families of Persons Kidnapped by ISIS-Massar, Families for Freedom, and Ta'afi Initiative. (2021). Truth and Justice Charter.

<https://www.impunitywatch.org/files/ugd/f3f989ea2bcacb68664b52a2b9dc090b3c775e.pdf>, handvest van vijf Syrische slachtofferorganisaties over waarheid en rechtvaardigheid.

Justice Visions, <https://justicevisions.org/podcast/how-do-we-talk-about-justice-for-syrians>, podcastepisode over rechtvaardigheid voor Syriërs.

Mena Prison Forum, <https://www.menaprisonforum.org/>, website over detentie in het Midden-Oosten en Noord-Afrika.

Azareen Van Der Vliet Oloomi, Why Khaled Khalifa Chose to Stay in Syria, Electric Literature, 17 June 2019, <https://electricliterature.com/why-khaled-khalifa-chose-to-stay-in-syria>, interview met Khaled Khalifa.

Academische literatuur

Myriam cooke, *Dancing in Damascus: Creativity, Resilience, and the Syrian Revolution*, (London: Routledge, 2017).

Brigitte Herremans, Tine Destrooper, “Stirring the Justice Imagination: Countering the Invisibilization and Erasure of Syrian Victims’ Justice Narratives,” *International Journal of Transitional Justice*, (2021), ijab025.

Salwa Ismail, *The Rule of Violence: Subjectivity, Memory and Government in Syria*, (Cambridge Cambridge University Press, 2018).

Shareah R. Taleghani, “Vulnerability and Recognition in Syrian Prison Literature,” *International Journal of Middle East Studies* 49, no. 1 (2017): 91–109.

Ugur Ümit Üngör, “Mass Violence in Syria”, *Journal of Genocide Research*, (2021).

Lisa Wedeen, “Acting ‘As If’: Symbolic Politics and Social Control in Syria” *Comparative Studies in Society and History* 40, no. 3 (1998): 503–23.

Fares Cachoux